

LEXICAL-GRAMMATICAL ANALYSIS OF PHRASEOLOGISMS WITH A HAND COMPONENT

Student of the Berdak Karakalpak State University
Iskandarova Barchinoy Farhod kizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida inson tana a'zolari, xususan, "qo'l" komponenti ishtirokida hosil bo'lgan frazeologizmlarning leksik-grammatik xususiyatlari tadqiq etiladi. Maqolada mazkur frazeologizmlarning semantik guruhlari, ularning nutqdagi konnotativ ma'nolari va grammatik tuzilishi tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada "qo'l" komponentli iboralarning xalq dunyoqarashi, mentaliteti va madaniyati bilan bog'liqligi etnolingvistik nuqtai nazardan yoritib berilgan. Tadqiqot natijalari frazeologik birliklarning tildagi lug'at boyligini oshirishdagi o'rini belgilashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, somatik frazeologizm, qo'l komponenti, leksik tahlil, grammatik tuzilish, semantika, konnotatsiya, komponent, ibora, til va madaniyat.

Abstract: This article examines the lexical and grammatical characteristics of phraseological units containing the somatic component "hand" (qo'l) in Uzbek linguistics. The study analyzes the semantic groups of these idioms, their connotative meanings in speech, and their grammatical structures. Furthermore, the article explores the connection between "hand"-related phrases and the national worldview, mentality, and culture from an ethnolinguistic perspective. The findings of the research contribute to determining the role of phraseological units in enriching the vocabulary of the language.

Keywords: phraseology, somatic idiom, hand component, lexical analysis, grammatical structure, semantics, connotation, component, phrase, language and culture.

Zamonaviy tilshunoslikda inson omili va til bog'liqligini o'rganuvchi antropotsentrik yondashuv ustuvor yo'nalishga aylandi. Bu jarayonda inson tana a'zolari nomlaridan tashkil topgan somatik frazeologik birliklar alohida o'rin tutadi, chunki ular frazeologizmlarning eng qadimiy va eng ko'p ishlatiladigan qatlamini tashkil etadi. Inson o'z fitratidan kelib chiqib, dunyoni anglash va uni verbal ifodalashda metaforalardan keng foydalanadi. "Qo'l" komponentli frazeologizmlarning tadqiqi quyidagi sabablarga ko'ra dolzarb hisoblanadi. A.V.Blyum tadqiqotlariga ko'ra, "qo'l" komponenti (13,42%) barcha boshqa somatik a'zolarga nisbatan eng yuqori qo'llanilish chastotasiga ega. Bu ko'rsatkich o'zbek mumtoz adabiyoti, xususan, "Qutadgu bilig" asarida ham o'z tasdig'ini topgan (130 dan ortiq ibora).

Boshqa sezgi a'zolari (ko'z, quloq) tashqi muhitdan axborot qabul qiluvchi passiv funksiyani bajarsa, qo'l tabiatga faol aralashuvchi, yangi borliqni yaratuvchi "faol" organdır. Nemis olimi Xans Shemann ta'kidlaganidek, qo'l insonni boshqa jonzotlardan ajratib turuvchi, dunyoni amaliy o'zgartiruvchi asosiy vositadir.

Qo'l nafaqat jismoniy harakat, balki jamiyatda davlat, egalik, hokimiyat, adolat va diniy tushunchalarda najot hamda marhamat ramzi sifatida xizmat qiladi. Nemis, rus va o'zbek tillari turlicha til oilalariga mansub bo'lsa-da, ulardagi "qo'l" komponentli iboralarning semantik maydonida mushtaraklik mavjud. Bu esa insoniyatning kognitiv va emotsional tajribasidagi umumiylikni tadqiq etish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada "qo'l" komponentining frazeologik lisoniy manzaradagi o'rini, uning dualistik tabiati (o'ng va chap qo'l tushunchalari) hamda turli tillardagi semantik guruhlari tahlil qilinishi til va madaniyat o'rtasidagi aloqalarni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Rus tili materiallari tahlilida I.A.Turkulesning tadqiqotlari muhim o‘rin egallaydi. U “qo‘l” komponentli iboralarni inson faoliyati va ruhiyatining turli qirralari, xususan, mehnat, hissiyot, jazo, mulk va mas’uliyat kabi oltita asosiy semantik guruhga ajratgan. Bu esa tillararo qiyoslovda mantiqiy izchillikni ta’minlagan. Maqolaning o‘zbek tilshunosligiga oid qismi Z.Ya.Sodiqovning Yusuf Xos Hojibning “Qutadgu bilig” asari bo‘yicha olib borgan ilmiy ishlari bilan boyitilgan. Sodiqov asardagi 130 dan ortiq qo‘l bilan bog‘liq iboralarni aniqlab, ularni davlat, egalik va hokimiyat timsoli sifatida talqin qiladi. Bu ma’lumotlar somatizmlarning tarixiy ildizlari va milliy o‘ziga xosligini yoritishga xizmat qiladi. Qo‘lning ramziy ma’nolari J.Kuper va U.Beker kabi olimlarning simvollar leksikonlari asosida izohlangan. Ular qo‘lni faoliyat va adolat ramzi bo‘lishi bilan birga, diniy tushunchalarda najot va marhamat vositachisi ekanligini ham qayd etganlar.

Bundan tashqari, “qo‘l urmoq” biror ishni boshlash yoki unga aralashishni, “qo‘l ko‘tarmoq” esa urish yoki taslim bo‘lish ma’nolarini beradi. “Qo‘lga olmoq” iborasi nazoratni o‘z qo‘liga olishni anglatadi, “qo‘l berib ko‘rishmoq” salomlashish jarayonini ifodalaydi. Yana “qo‘li ochiq” saxiylikni, “qo‘li qisqa” esa imkoniyatning cheklanganligini bildiradi. Shuningdek, “qo‘l ostida” iborasi biror narsaning tasarrufda ekanini, “qo‘lga kiritmoq” esa uni egallash yoki qo‘lga olish ma’nosini anglatadi.

Grammatik tahlil

Frazeologizmlar grammatik tuzilishiga ko‘ra quyidagi modellarga bo‘linadi:

Ot + Sifat (Sifatlovchi birikmalar): Masalan, qo‘li ochiq, qo‘li egri. Bu yerda "qo‘l" ot bo‘lib, unga sifat bog‘lanib kelmoqda.

Ot + Fe‘l (Fe‘lli birikmalar): Masalan, qo‘l qo‘ymoq, qo‘l bermoq, qo‘li tegmoq. O‘zbek tilida bu modeldagi frazeologizmlar eng ko‘p tarqalgan bo‘lib, ular nutqda harakat va holatni ifodalaydi.

Morfologik o‘zgarishlar: Frazeologizm tarkibidagi "qo‘l" so‘zi egalik qo‘shimchalari bilan kelishi shart (qo‘lim kalta, qo‘ling kalta). Biroq ba’zi iboralarda so‘zlar orasiga boshqa so‘z qo‘shish iboraning yaxlitligini buzadi.

Bundan tashqari turk tili ham o‘zbek tili kabi turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgani uchun, unda ham "qo‘l" (el) komponentli iboralar juda boy va rang-barang. Qiziqarli jihati shundaki, ko‘p iboralarning ma’nosi va hatto tuzilishi o‘zbek tilidagi bilan deyarli bir xil, chunki ildizi bir.

Turk tilida "qo‘l" so‘zi "el" deb yuritiladi. Quyida turk tilidagi eng ko‘p qo‘llaniladigan "el" komponentli iboralar keltirilgan.

O‘zbek tili bilan to‘liq mos keladigan iboralar

Bu iboralarning so‘zma-so‘z tarjimasini ham, ma’nosi ham bizga juda yaqin:

Eli açik (Qo‘li ochiq) — Saxiy, mard odamga nisbatan aytiladi.

Eli uzun (Qo‘li uzun) — O‘zbek tilidagi kabi ham "imkoniyati keng", ham ba’zi hollarda "o‘g‘ri" (qo‘li egri) ma’nolarida keladi.

Eli ağır (Qo‘li og‘ir) — Bir ishni juda sekin qiladigan yoki zarbasi qattiq odamga nisbatan.

Eli boş dönnek (Quruq qo‘l bilan qaytmoq) — Ko‘zlangan maqsadga erisha olmay qaytish.

O'ziga xos ma'noga ega turkcha iboralar

Turk madaniyatida shakllangan, o'zbekchada biroz boshqacha ifodalanadigan iboralar:

El üstünde tutmak — Biror kishini juda qadrlash, uni e'zozlash (Bizda: "Boshiga ko'tarmoq").

Elinin kiri (Qo'lining kiri) — Pulga nisbatan aytiladi (Pul — qo'lining kiri, bugun bor, ertaga yo'q).

Eli kulağında — Biror voqea-hodisaning bo'lishiga juda oz qolganligini ifodalaydi (Masalan: "Xabarning kelishi yaqin, eli kulağında").

Elden ayaktan düşmek — Qarilik yoki kasallik sababli mustaqil harakat qila olmay qolmoq (Bizda: "Oyoqdan qolmoq").

Turk tilidagi "el" (qo'l) komponentli iboralarni grammatik qurilishi bo'yicha tahlil qilish, ularning qanday yasalganini va nutqda qanday o'zgarishini tushunishga yordam beradi. Turk tili ham o'zbek tili kabi agglyutinativ (qo'shimcha qo'shiluvchi) til bo'lgani uchun grammatik modellar deyarli bir xil.

Quyida ushbu iboralarni asosiy 3 ta grammatik modelga bo'lib tahlil qilamiz:

1. Sifatlovchi model (Ot + Sifat)

Bu modelda "el" so'zi egalik qo'shimchasini oladi va uning xususiyatini bildiruvchi sifat bilan birga keladi. Ular ko'pincha shaxsning xarakterini ifodalaydi.

Eli açık (Qo'li ochiq / Saxiy) tahlil: el (ot) + -i (III shaxs egalik qo'shimchasi) + açık (sifat).

Eli ağır (Qo'li og'ir / Sekin ishlaydigan) tahlil: el + -i + ağır.

Eli sıkı (Qo'li qattiq / Baxil) tahlil: el + -i + sıkı.

Gapda qo'llanilganda egalik qo'shimchasi shaxsga qarab o'zgaradi: Elim açık (Qo'lim ochiq), Elin açık (Qo'ling ochiq).

2. Fe'li model (Ot + Fe'l)

Bu turdagi iboralar nutqda eng ko'p ishlatiladigan harakatlarni bildiradi. "El" so'zi bu yerda tushum, jo'nalish yoki chiqish kelishiklarida kelishi mumkin.

El vermek (Qo'l bermoq / Yordam bermoq yoki duo/ruxsat bermoq)

Tahlil: el (tub shaklda) + vermek (infinitiv fe'l).

Elden düşmek (Qo'ldan (oyoqdan) qolmoq / Eskirib yaroqsiz bo'lmoq)

Tahlil: el + -den (chiqish kelishigi) + düşmek (fe'l).

Ele geçirmek (Qo'lga kiritmoq / Egallamoq)

Tahlil: el + -e (jo'nalish kelishigi) + geçirmek (fe'l).

3. Murakkab konstruksiyali iboralar

Bu iboralarda "el" komponenti boshqa bir soʻz bilan birikib, gapda murakkab holat yoki vaqtni bildiradi.

Eli kulağında (Qoʻli qulogʻida / Boʻlishi yaqin, juda oz qoldi)

Tahlil: el + -i (egallik) | kulak (ot) + -i (egallik) + -n (ortirma) + -da (oʻrin-payt kelishigi).

Maʼnosi: Xabarni eshitish uchun qoʻli qulogʻida (tayyor) degan majoziy maʼnoda.

El üstünde tutmak (Qoʻl ustida tutmoq / Eʼzozlamoq)

Tahlil: el (ot) + üst (ot) + -ü (egallik) + -n (biriktiruvchi) + -de (oʻrin-payt) + tutmak (feʼl).

Turkcha ibora Grammatik strukturasi

Oʻzbekcha muqobili

Eli maşalı Ot + Egalik + Sifat

Urishqoq, janjalkash (Qoʻli ombirli)

El sürmek Ot + Feʼl (Tegmoq)

Qoʻl urmoq (Tegmoq)

Elden kaçırmaq Chiqish kelishigi + Feʼl

Qoʻldan boy bermoq

Eli yatkın Ot + Egalik + Sifat

Qoʻli kelishgan (Usta)

Xulosa qilib aytganda, "qoʻl" ishtirokidagi frazeologizmlar oʻzbek va turk xalqlari tafakkurida halollik, kuch va saxovat kabi tushunchalarni ifodalovchi eng boy qatlamlardan biri hisoblanadi. Ularni qiyosiy oʻrganish tillarning lugʻat boyligini tizimlashtirishda va tillararo lugʻatshunoslik ishlarini takomillashtirishda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyaxti:

1.Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining frazeologik izohli lugʻati. – T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.

2.Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Maʼnolar maxzani. – T.: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001.

3.Aksoy, Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 1988.

4.Yoʻldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. – Samarqand: SamDU nashri, 1998.

5.Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. – T.: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.